

জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ নাটকত নাৰী সত্তাৰ উত্তৰণ

ড° বৰ্ণালী গগৈ

সাৰাংশ

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ প্ৰতিখন নাটকেই তেখেতৰ স্বকীয় নাট্যপ্ৰতিভাৰ পৰিচায়ক। নাটকৰ বিষয়বস্তুৰ অভিনৱত্ব, নাট্য-বিষয় উপস্থাপনৰ ক্ষেত্ৰত সুকীয়া সুকীয়া নাট্যৰীতিৰ প্ৰয়োগ আদিৰ জৰিয়তে জ্যোতিপ্ৰসাদে আধুনিক অসমীয়া নাটকক সুকীয়া মাত্ৰা প্ৰদান কৰি আহিছে। ‘জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰী সত্তাৰ উত্তৰণ’ - আলোচিত বিষয়টিৰ অন্তৰ্গতভাৱে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকেইখনিৰ থূলমূল পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰী সত্তাৰ কিদৰে উত্তৰণ ঘটিছিল, সেই সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে আলোচনাটিৰ মাজলৈ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ *শোণিত কুঁৱৰী*, *কাৰেঙৰ লিগিৰী*, *ৰূপালীম* আৰু *লভিতা* এই চাৰিখন নাটকৰ নাৰী চৰিত্ৰকেইটিহে আলোচনাৰ আওঁতালৈ অনা হৈছে। আলোচনাটিত নাৰীবাদী দৃষ্টিভংগীৰে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকৰ নাৰীসত্তাক আলোচনা কৰা হোৱা নাই। ইয়াত ভিন্ন সমাজ, ভিন্ন পৰিৱেশ আৰু পৰিস্থিতিক কেন্দ্ৰ কৰি অংকণ কৰা জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকৰ নাৰী চৰিত্ৰসমূহৰ মানসিক স্থিতি কেনেধৰণৰ আছিল সেই সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিবলৈহে প্ৰয়াস কৰা হৈছে। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকৰ শেৱালি, কাঞ্চনমতী, ৰূপালীম আদি চৰিত্ৰসমূহ সমাজৰ ৰীতি-নীতিৰ বাস্তৱৰ পৰা মুক্ত হ’ব নোৱাৰা কিছুমান নাৰী চৰিত্ৰ। কিন্তু এই চৰিত্ৰসমূহৰ মাজেদিয়েই জ্যোতিপ্ৰসাদে সমাজৰ ৰীতি-নীতি, সমাজৰ আভিজাত্যৰ দণ্ড-অহংকাৰক মৰ্মমূৰ কৰিব বিচাৰিছে। কাৰণ শেৱালিৰ আত্মবলিদানে সুন্দৰ কোঁৱৰৰ দণ্ড-অহংকাৰক নাইকিয়া কৰাৰ লগতে তেওঁক শিকাই গৈছে প্ৰেমৰ মহত্ব। তেনেদৰে আপোনজন আৰু সমাজৰ কাৰণে নিজা স্বাৰ্থক বলিদান দিবলৈ আগবঢ়া ৰূপালীমৰ মৌন ব্যক্তিত্বই মণিমুগ্ধৰ দৰে অসুন্দৰৰ মনক সুন্দৰৰ বাট দেখুৱাইছিল। কাঞ্চনমতীয়ে সমাজৰ ৰীতি-নীতি, কু-সংস্কাৰৰ প্ৰতি মুক্ত কণ্ঠে বিয়োগাৰ প্ৰকাশ কৰিছিল। ইতিভেদে নিজা প্ৰাপ্য অধিকাৰৰ কাৰণে যুদ্ধ কৰিবলৈকো আগবাঢ়ি আহিছিল। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ এই নাৰী চৰিত্ৰসমূহৰ মাজেৰে নাৰীসকলৰ মানসিক চিন্তাধাৰা আৰু সমাজত তেওঁলোকৰ অৱস্থিতিৰ উমান পাব পাৰি। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ *শোণিতকুঁৱৰী*ৰ পৰা ক্ৰমান্বয়ে এই নাৰী চৰিত্ৰসমূহৰ উত্তৰণ ঘটি ঘটি *লভিতা*ত পূৰ্ণতা লাভ কৰে। *লভিতা*ত লভিতা এগৰাকী প্ৰতিবাদী মুক্ত নাৰীকণ্ঠলৈ পৰ্যৱসিত হৈছে। সত্য, আদৰ্শ আৰু ন্যায্যৰ কাৰণে কোনো কথাতে আপোচ কৰিব নিবিচৰা জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত লভিতা এটি বিপ্লৱী সত্তালৈ উত্তৰণ ঘটিছে। আলোচনাটিত *শোণিতকুঁৱৰী*ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি

*লভিতা*লৈকে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰীৰ সামাজিক আৰু মানসিক স্থিতিৰ উত্তৰণ কিদৰে ঘটিছে, সেই সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

সূচক শব্দ : জ্যোতিপ্ৰসাদ, নাৰী, বৈপ্লৱিক, উত্তৰণ

প্ৰস্তাৱনা

জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ নাটকসমূহ আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যলৈ এক অভিনৱ অৱদান। সাংস্কৃতিক বিপ্লৱেৰে সমাজলৈ ৰূপান্তৰ আনিব বিচৰা জীৱন শিল্পীগৰাকীৰ শিল্পী সত্তাই প্ৰতিখন নাটকৰ মাজেদি প্ৰাণ পাই উঠা পৰিলক্ষিত হয়। তেখেতৰ প্ৰতিখন নাটকতে নিহিত হৈ থকা ৰচনা-ৰীতিৰ বিশিষ্টতা, উপস্থাপনৰ কলা-কৌশল, বিষয়বস্তুৰ অভিনৱত্ব আৰু নাট্যকাৰজনৰ জীৱন দৰ্শন মনকৰিবলগীয়া। সেয়েহে বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয় দশকতে আধুনিক অসমীয়া নাট্যজগতলৈ পৰিৱৰ্তনৰ জোৱাৰ অনা জ্যোতিপ্ৰসাদৰ প্ৰতিখন নাটকেই পৃথক বৈশিষ্ট্য আৰু নাট্য গুণেৰে মহিমামণ্ডিত।

‘নাৰী সত্তা’ বিষয়টো একপ্ৰকাৰে চাবলৈ গ’লে নাৰীবাদী দৃষ্টিভংগীৰ লগত জড়িত এক বিষয়। নাৰীবাদী ধাৰণাই সদায়ে নাৰীৰ ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ কথা কয়। এনে দৃষ্টিভংগীয়ে নাৰীক মানৱ সত্তা হিচাপে সমাজত প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰে। কিন্তু ইয়াত নাৰীবাদী দৃষ্টিভংগীৰে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকৰ নাৰী সত্তাৰ বিচাৰ কৰা নাই। কিয়নো *লভিতা*ৰ মাজেৰে কিছু পৰিমাণে এই ধাৰণা প্ৰকাশ পালেও জ্যোতিপ্ৰসাদৰ বাকী কেইখন নাটকৰ নাৰী চৰিত্ৰক এই দৃষ্টিভংগীয়ে চুব পৰা নাই। আলোচনাটিত জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত উপস্থাপিত নাৰীচৰিত্ৰ সমূহৰ সমাজত তেওঁলোকৰ মানসিক স্থিতি কেনেধৰণৰ সেই সম্পৰ্কেহে বিচাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে, লগতে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰীৰ মানৱিক চেতনাৰ উত্তৰণ কিদৰে ঘটিছিল সেইয়াহে আলোচনাটিৰ বিচাৰ্য বিষয়।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটক

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নখন নাটকৰ ভিতৰত *শোণিত কুঁৱৰী*, *কাৰেঙৰ লিগিৰী*, *ৰূপালীম*, *লভিতা*, *নিমাতী কইনা*, *খনিকৰ* আদি নাটকেইখন নাট্যকাৰৰ সম্পূৰ্ণ ৰচনা আৰু *সোণপখিলী*, *কনকলতা*, *সুন্দৰকোঁৱৰ* নাটকেইখন অসম্পূৰ্ণ। *সোণপখিলী* নাটখনিৰ পাছৰ অংশ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকাই লিখি সম্পূৰ্ণ কৰে।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ প্ৰথম নাটক *শোণিত কুঁৱৰী* (১৯২৫)ৰ প্ৰথম পাণ্ডুলিপিৰ নাম আছিল *শোণিত কুঁমাৰী* (ৰ. ১৯১৭)। কেইবাটাও শুধৰণিৰ পিছতহে নাটকখনিৰ নাম *শোণিত কুঁৱৰী* ৰখা হয়। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ সময়ছোৱাত অসমীয়া নাট্য-সাহিত্যত পৌৰাণিক কাহিনীৰে নাট ৰচনাৰ যি টো উঠিছিল তাৰ প্ৰভাৱ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ *শোণিত কুঁৱৰী* নাটকতো পৰিছিল। নাটখনিত পৌৰাণিক কাহিনী এটাক অভিনৱ নাট্যশৈলীৰে যি নৱ মূল্যায়ন কৰিছিল, সেয়া জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাট্য প্ৰতিভা আৰু শিল্পী সত্তাৰে পৰিচায়ক।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ দ্বিতীয় নাটক *কাৰেঙৰ লিগিৰী* (১৯৩৭)ত মধ্যযুগৰ সামন্তবাদী সমাজৰ কল্পিত কাহিনী এটাক সামাজিক বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীৰে উত্থাপন কৰিছে। *শোণিত কুঁৱৰী* যিদৰে নাট্যকাৰগৰাকীৰ স্বপ্নময় আবেগেৰে আলোড়িত; তেনেদৰে *কাৰেঙৰ লিগিৰী* সমাজৰ বাস্তৱতাক দাঙি ধৰা এখন সমস্যামূলক নাটক। চৰিত্ৰসমূহৰ মাজত দেখা পোৱা বৈপৰীত্য, দ্বন্দ্ব, ৰোমাণ্টিক বিপ্লৱাদৰ্শ আৰু ইয়াৰ নাটকীয় কলাকৌশলে *কাৰেঙৰ লিগিৰী*ক অসমীয়া সাহিত্যত উৎকৃষ্ট নাট হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰি আহিছে।

নিপুণ কাহিনী গ্ৰহণেৰে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ ৰূপালীম(১৯৩৮) নাট্যকাৰৰ অপূৰ্ব সৃষ্টি। গভীৰ প্ৰেমৰ স্বৰূপ আৰু ৰাজশক্তিৰ কবলত ধূলিসাৎ হোৱা সাধাৰণ মানুহৰ আবেগ অনুভূতিক নাট্যকাৰে সুন্দৰ কাব্যিক অভিব্যঞ্জনাৰে নাটখনিত দাঙি ধৰিছে।

লভিতা(১৯৪৮) জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাট্যকাৰ জীৱনৰ সাহসিকতম কীৰ্তি।^১ বিয়াল্লিছৰ গণ বিপ্লৱ আৰু দ্বিতীয় মহাযুদ্ধৰ বতাহে অসমীয়া মানুহৰ জাতীয় জীৱনলৈ কঢ়িয়াই অনা দুখ যাত্ৰণা, জাতীয় স্বাৰ্থ পূৰণৰ কাৰণে অসমবাসীয়ে লোৱা সাহসী পদক্ষেপ আৰু এচাম স্বাৰ্থাশ্ৰেয়ী লোকৰ সুবিধাবাদী মনোভাৱক নাট্যকাৰে নাটকখনিত উপস্থাপন কৰিছে। ইয়াত স্বাধীনতা প্ৰয়াসী সমূহ অসমীয়া ৰাইজৰ কণ্ঠস্বৰক লভিতা চৰিত্ৰটোৰ মাজেদি নাট্যকাৰে প্ৰকাশ কৰিছে। আগৰ নাটকেইখনিত জ্যোতিপ্ৰসাদে নাটকৰ আংগিক ক্ষেত্ৰত যি নতুন নতুন কলা-কৌশল প্ৰয়োগ কৰিছিল লভিতা নাটকত সেয়া বিচাৰি পোৱা নাযায়।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নিমাতী কইনা(ৰ. ১৯৩৬)ৰ নাট্যৰীতি আনকেইখন নাটকতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক। অসমৰ লোককথাৰ ভিত্তিত ৰচনা কৰা নাটখনিক নাট্যকাৰে শিশু নাটিকা হিচাপে উল্লেখ কৰিলেও ইয়াৰ ভাববস্তুৰে সেয়া দাবী নকৰে। কিয়নো নাটখনিৰ কাহিনীয়ে শিশুসকলৰ মন চুই গ'লেও ইয়াৰ মৰ্মবাণী শিশুসকলৰ উপলব্ধিৰ পৰা বহু দূৰত। নিমাতীক কলালক্ষ্মী ৰূপত অংকন কৰা নাটখনি জ্যোতিপ্ৰসাদৰ শিল্পী সত্তাৰ অপূৰ্ব প্ৰকাশ।

জ্যোতিপ্ৰসাদে জীৱনৰ এক বাস্তৱিক ঘটনাক কেন্দ্ৰ কৰি কল্পনাৰ বহনেৰে ১৯২৯ চনৰ পৰা ১৯৪০ চনৰ ভিতৰত খনিকৰ নাটখনি ৰচনা কৰে। খনিকৰ নাটক নতুন পুৰণিৰ সংঘাত আৰু নতুনৰ নামত বিকৃতি আৰু যথার্থ আধুনিকতাৰ বুদ্ধিনিষ্ঠ বিশ্লেষণধৰ্মী নাটক।^২ নাটকীয় কলা-কৌশলৰ ক্ষেত্ৰত জ্যোতিপ্ৰসাদৰ আনকেইখন নাটকৰ লগত ই ফেৰ মাৰিব নোৱাৰিলেও জ্যোতিপ্ৰসাদৰ ভাৱাদৰ্শক নবীন চৰিত্ৰটোৰ মাজেদি সুন্দৰভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। শিল্প সাধনাত বিশ্বাসী জ্যোতিপ্ৰসাদে নাটখনিৰ মাজেদি কলা সাধনাৰ জৰিয়তে জীৱনক কিদৰে মহৎ আৰু সুন্দৰ কৰি তুলিব পাৰে তাক দাঙি ধৰিছে।

সোণপখিলী জ্যোতিপ্ৰসাদৰ অসম্পূৰ্ণ সৃষ্টি হলেও তাৰ মাজেদি জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাট্য-প্ৰতিভাৰ উমান পোৱা যায়। মানুহৰ চিৰন্তন সৌন্দৰ্য তৃষ্ণাৰ এক বিমূৰ্ত ধাৰণাক সোণপখিলীৰ মাজেদি নাট্যকাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। নিমাতী কইনাৰ আদৰ্শৰেই ৰচনা কৰা সোণপখিলী জ্যোতিপ্ৰসাদৰ হাতত সম্পূৰ্ণ হোৱা হ'লে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ শিল্পদৰ্শন আৰু সৌন্দৰ্য্য তত্ত্বৰ ধাৰণাই আৰু অধিক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ পালেহেতেন বুলি ভাবিব পাৰি।

কনকলতা আৰু সুন্দৰ কোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ অসম্পূৰ্ণ নাট্যৰচনা। কনকলতাৰ জীৱনক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচনা কৰা জ্যোতিপ্ৰসাদৰ এই অসম্পূৰ্ণ নাটখনিৰ সম্পৰ্কত প্ৰহ্লাদ বৰুৱাদেৱে কৈছে - “নাটকখন সম্পূৰ্ণ হোৱা হ'লে ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনত অসমৰ বলিষ্ঠ ভূমিকাৰ এখন বিশ্লেষণধৰ্মী দলিল পোৱা গ'লেহেঁতেন।”^৩ সুন্দৰ কোঁৱৰ নাটখনি কাৰেঙৰ লিগিৰীৰ পিছৰ কাহিনী বুলি নাট্যকাৰে নিজে উল্লেখ কৰিছে। নাটখনিৰ যি সামান্য অংশ পোৱা গৈছে তাৰ পৰাই সুন্দৰ কোঁৱৰ চৰিত্ৰটোৰ সংলাপৰ মাজেদি নাট্যকাৰগৰাকীৰ সাংস্কৃতিক চেতনাৰে সমাজৰ মাজলৈ অনা ৰূপান্তৰৰ উপলব্ধিক বুজিব পাৰি।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰী সত্তাৰ উত্তৰণ

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ সৰহভাগ নাটকৰ কেন্দ্ৰীয় চৰিত্ৰ হৈছে নাৰী। প্ৰতিখন নাটকতে তেওঁ নাৰীক ভিন্ ভিন্ দৃষ্টিকোণেৰে বিচাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। চিত্ৰলেখা, শেৱালী, কাঞ্চনমতী, ৰূপালীম, নিমাতীকইনা, লভিতা আদি নাৰী চৰিত্ৰসমূহ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ অপূৰ্ব সৃষ্টি। নাৰীমনৰ আকাংশ আৰু তেওঁলোকৰ মনগহনত চলি থকা বিভিন্ন ভাৱৰ বুৰবুৰণি জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাট্যচৰিত্ৰ চিত্ৰলেখাৰ পৰা ক্ৰমে আগবাঢ়ি গৈ গৈ লভিতাত পূৰ্ণাঙ্গৰূপত প্ৰকাশ ঘটিছে। সমাজ, পৰিৱেশ, পৰিস্থিতি আৰু নিজ ব্যক্তিমনৰ সৈতে যুঁজি যুঁজি হাৰ মনা এই নাৰী চৰিত্ৰসমূহ লভিতাত উজ্বল হৈ উঠিছে।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ প্ৰথম নাটক শোণিত কুঁৱৰী নাটকৰ চিত্ৰলেখা হৈছে নাটখনৰ কেন্দ্ৰীয় চৰিত্ৰ আৰু নাট্যকাহিনীৰ আঁত ধৰোতা। নাটখনিত চিত্ৰলেখা সৌন্দৰ্য চেতনাজনিত এক শিল্পী সত্তাৰ প্ৰতীক। যি সৌন্দৰ্য তৃষ্ণাত বুৰ গৈ থকা এক শিল্পী আত্মা, যি আনৰ সুখত সদায় সুখী। সেয়েহে সকলোবোৰ বাধা বিধিনি অতিক্ৰম কৰি উষা অনিৰুদ্ধৰ মিলন ঘটাই আত্মসন্তুষ্টি লভি চিত্ৰলেখাই আত্মবিভোৰ হৈ ফুলনিৰ গছৰ তলত বহি গীত গাইছে। উষা অনিৰুদ্ধই যেতিয়া চিত্ৰলেখাক প্ৰেমাঙ্গদৰ কথা সুধিছে তেতিয়া চিত্ৰলেখাই কৈছে - “ভাল মই সকলোকে পাওঁ”^৪ এয়াই শিল্পীসত্তা, যি ব্যক্তি সত্তাৰ উদ্ধৃত গৈ সকলোৰে জীৱনত শান্তি, সৌন্দৰ্য আৰু মাৰ্ঘ্য সৃষ্টিতে আনন্দ আৰু জীৱনৰ সাৰ্থকতা বিচাৰি পায়। নাটখনিত চিত্ৰলেখাৰ জৰিয়তে মানৱ সমাজৰ হকে শিল্পীৰ ত্যাগৰ যি মহত্ব তাক নাট্যকাৰে সুন্দৰভাৱে দাঙি ধৰিছে।

চিত্ৰলেখাৰ পিছত যদি জ্যোতিপ্ৰসাদৰ কাৰেঙৰ লিগিৰীৰ শেৱালী আৰু কাঞ্চনমতীলৈ চোৱা হয়, তেন্তে দেখা যায় যে ৰাজবংশৰ অভিজাতপূৰ্ণ ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক মানসিকতা, অহংকাৰ, দম্ভৰ ওচৰত শেৱালীৰ দৰে নিষ্পাপ নাৰীয়ে কেৱল প্ৰেমাঙ্গদৰ সুখৰ কাৰণে আত্মবলিদান দি থৈ গ'ল। আনহাতে কাঞ্চনমতী তথাকথিত ভাৰতীয় আদৰ্শ ৰীতি-নীতিত মোহগ্ৰস্ত এগৰাকী নাৰী। যি ব্যক্তিগত সুখতকৈ সমাজৰ নীতিক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। সেয়ে মাক দেউতাকৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে যাব নিবিচৰা কাঞ্চনমতীয়ে প্ৰেমিক অনঙ্গক কৈছে - “আমাৰ দেশৰ ছোৱালীয়ে যাকে ইচ্ছা অৱশ্যে তাকে ভাল পাব পাৰে, কিন্তু যাকে ইচ্ছা তাকে বিয়া কৰাব নোৱাৰে। চৰুক সুধি চাউল নবহায়।”^৫ (কাৰেঙৰ লিগিৰী, পৃ. ১৮) কাঞ্চনমতীৰ এই উক্তিৰ জৰিয়তে তেওঁক ভাৰতীয় আদৰ্শ নীতিবোধত মোহগ্ৰস্ত এগৰাকী নাৰী যেন অনুমান হয়, কিন্তু ভাৰতীয় সমাজব্যৱস্থাৰ প্ৰতি থকা কাঞ্চনমতীৰ এয়া ক্ষোভৰহে প্ৰকাশ। কাঞ্চন আৰু অনঙ্গৰ পূৰ্বৰ প্ৰণয়ৰ কথা জানিব পাৰি সুন্দৰে যেতিয়া তাইক বিবাহ আৰু ভালপোৱাৰ পাৰ্থক্যৰ কথা সুধিছিল, তেতিয়া কাঞ্চনে কৈছিল - “বিবাহৰ দ্বাৰাই শাৰীৰিক সম্বন্ধ ঘটে আৰু মানসিক সম্বন্ধ হ'বই লাগিব বুলি সমাজে ধৰি লয়, নিৰ্দেশ কৰে। ভালপোৱা মানসিক সম্বন্ধ, শাৰীৰিক সম্বন্ধ তাৰ উদ্দেশ্য নহ'বও পাৰে।”^৬ (কাৰেঙৰ লিগিৰী, পৃ. ২৯)

এয়া যেন আমাৰ ভাৰতীয় সমাজব্যৱস্থাই নিয়ন্ত্ৰিত নাৰীমনৰ ক্ষোভৰ এক স্ফুলিঙ্গ। যদিও কাঞ্চনমতীৰ চিন্তাত সমাজৰ প্ৰতি ক্ষোভ প্ৰকাশিত হৈছে, তথাপি কাঞ্চনমতীৰ দৰে নাৰীয়ো সমাজৰ বান্ধোনৰ পৰা মুক্ত হ'ব পৰা নাই। কাৰণ কাঞ্চনমতীয়ে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাই নাৰীক ব্যক্তিস্বাধীনতা দিয়া নাই। সমাজৰ বান্ধোনৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰিলেও কাঞ্চনমতীয়ে সমাজৰ ৰীতি-নীতিৰ প্ৰতি মনত পুহি ৰখা ক্ষোভক মুক্ত কৰ্ত্তে প্ৰকাশ কৰিছে। গতিকে নাৰীৰ ওপৰত জাপি দিয়া সমাজৰ এই কু-সংস্কাৰ বোৰৰ বিষয়ে কাঞ্চনমতীয়ে যি মুক্ত কৰ্ত্তে প্ৰকাশ কৰিছে, তাৰ মাজেদিয়ে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰীৰ

বিপ্লবী সত্তাৰ বীজ ৰোপন হৈছিল বুলি নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি।

জ্যোতিপ্ৰসাদৰ ৰূপালীমত ৰূপালীম আৰু ইতিভেন দুটা ভিন্ন নাৰীসত্তা। ৰূপালীম হৈছে আপোনজন আৰু সমাজৰ বাবে নিজ ব্যক্তিস্বার্থকো জলাঞ্জলি দিবলৈ কুণ্ঠাবোধ নকৰা এগৰাকী নাৰী। যাৰ মৌন ব্যক্তিত্বই মণিমুগ্ধৰ দৰে অসুন্দৰ মন সুন্দৰ কৰি তুলিবলৈ সক্ষম হৈছিল। মণিমুগ্ধৰ ওচৰত তাই পৰাজয় স্বীকাৰ কৰা নাই ঠিকেই কিন্তু যাৰ বাবে ৰূপালীমে নিজ ব্যক্তিস্বার্থক তুচ্ছ জ্ঞান কৰিছিল, তেওঁলোকৰ ওচৰতে শেষত পৰাজয় বৰণ কৰিছে। ইয়াৰ মূলতে হ'ল ইতিভেন। ইতিভেনৰ হিংসাৰ দাৰানল আৰু সমাজৰ কু-সংস্কাৰৰ বলি হ'ল ৰূপালীম। আনহাতে ইতিভেনলৈ যদি চোৱা হয় তেন্তে দেখা যায় যে মণিমুগ্ধৰ বিৰুদ্ধে তাই যি বিদ্ৰোহ কৰিছে, সেয়া এগৰাকী নাৰীয়ে নিজ প্ৰাপ্য অধিকাৰৰ কাৰণে কৰা বিদ্ৰোহ। কাৰণ ইতিভেন আছিল মণিমুগ্ধৰ বাগদত্তা। গতিকে মণিমুগ্ধৰ বাগদত্তা হিচাপে ৰূপালীমৰ প্ৰতি মণিমুগ্ধৰ প্ৰেমক তাই কেতিয়াও স্বীকাৰ কৰি ল'ব পৰা নাই। সেয়ে মণিমুগ্ধৰ দৰে বিশ্বাসঘাতক, কাপুৰুষ, ভণ্ড প্ৰেমিকৰ বিৰুদ্ধে তাই বিদ্ৰোহ কৰিছে। এইখিনিলৈকে ঠিকেই আছিল, কিন্তু শেষত ৰূপালীমৰ প্ৰতি তাই যি অন্যায়ে কৰিলে তাৰ পৰিণতিত নিজৰে প্ৰতিহিংসাৰ জুইত ইতিভেন নিজে জাহ গ'ল। গতিকে নাৰীয়ে নিজ প্ৰাপ্য অধিকাৰৰ কাৰণে কৰা সংগ্ৰামৰ যি এটি বিপ্লবী সত্তা আমি ইতিভেনৰ মাজত প্ৰথম অৱস্থাত দেখা পাইছিলো সেয়া ইমানতে অন্ত পৰিল। ইতিভেন ব্যক্তিকেন্দ্ৰিকতাৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰিলে।

জ্যোতিপ্ৰসাদে কাঞ্চনমতী আৰু ইতিভেনৰ জৰিয়তে নাৰীৰ যি এক বিপ্লবী সত্তাক দাঙি ধৰিছে, সিয়ে লভিতাৰ মাজেৰে পূৰ্ণ বিকাশ ঘটিছে। জ্যোতিপ্ৰসাদৰ লভিতা নাটখনিত আৰম্ভণিৰে পৰা শেষলৈকে লভিতাৰ বিপ্লবী মনৰ পৰিচয় পোৱা যায়। সত্য, আদৰ্শ আৰু স্বাভিমানৰ কাৰণে কোনো কথাত আপোচ কৰিব নিবিচৰা লভিতা এগৰাকী সাহসী নাৰী। ঘটনাৰ পাকচক্ৰত পৰি তাই মৌজাদাৰৰ ঘৰত আশ্ৰয় লব লগা হৈছে। কিন্তু ইংৰাজৰ বহতীয়া আৰু আভিজাত্যৰ ভেমত গৰ্বিত মৌজাদাৰণীৰ কটু কথাই লভিতাৰ স্বাভিমানত আঘাত কৰিছে। সেয়ে তাই মুক্ত কণ্ঠে ইয়াৰ প্ৰতিবাদ কৰিছে —

“সঁচা কথা ক'বলৈ কাৰ সাহ নহ'ব। .... ঘৰে ঘৰে খুজি খাম। লুইতত জাঁপ দি মৰিমগৈ। তেও মই এনেকোৱা মানুহৰ ঘৰত নাথাকো।” - (লভিতা, পৃ. ২৫) আনহাতে সমাজবাদৰ কথা কোৱা কিন্তু সমাজত ঘটা অন্যায়েৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰিবলৈ সাহস নকৰা গোলাপৰ দৰে শিক্ষিত ডেকাচামক লভিতাই তীব্ৰভাৱে ভৎসনা কৰিছে — “যি ডেকাৰ অন্তৰত বিপ্লৱৰ জুই জ্বলা নাই, সি আজিৰ দিনৰ ডেকা হ'বই নোৱাৰে। বজাৰ অন্যায়ে, আইনৰ অন্যায়ে, দেশৰ অন্যায়ে, দেশৰ চলি থকা অন্যায়ে নিয়ম-কাৰণ, মুৰ্খ সমাজৰ, সংকীৰ্ণ মনৰ মানুহৰ নিপৰাধী নিমাখিতৰ ওপৰত অন্যায়ে-অত্যাচাৰৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ সুখ-সম্পদ, আনকি জীৱনকো দি যি ডেকাৰ থিয় হ'বলৈ মনত বল নাই, বুকুত শক্তি নাই, সি আজিৰ ডেকা হ'বই নোৱাৰে।” - (লভিতা, পৃ. ৩২) লভিতাৰ এই উক্তিৰ পৰাই লভিতাৰ প্ৰগতিবাদী চিন্তাধাৰাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। গতিকে প্ৰেমাস্পদ হ'লেও সমাজৰ ভয়ত অন্যায়েৰ হকে মাত মাতিবলৈ ভয় কৰা গোলাপৰ দৰে ভণ্ড স্বদেশ প্ৰেমিকক তাই ত্যাগ কৰিবলৈ কুণ্ঠাবোধ কৰা নাই। মহাত্মা গান্ধীৰ অহিংসা আন্দোলনত বিশ্বাসী লভিতা ঘটনাৰ পাকচক্ৰত পৰি যুদ্ধৰ নাৰ্চ হিচাপে নিয়োজিত হয় আৰু তাতে আজাদ হিন্দ ফৌজৰ সৈতে পৰিচয় ঘটে। ব্ৰিটিছৰ গোৰা সৈন্যসকলৰ সৈতে হোৱা আজাদ হিন্দ ফৌজৰ যুঁজত ফৌজৰ সৈন্য সকল পিচ হুঁকি অহাত লভিতাই

হাতত বন্দুক লৈ শত্ৰুপক্ষক নিধন কৰিবৰ বাবে সৈন্যসকলক উদ্বুদ্ধ ভাষণেৰে এনেদৰে অনুপ্ৰাণিত কৰি তুলিছিল — “এখোজো নাহিবা। এখোজো নাহিবা। পাছলৈ নাহিবা। আজিৰ যুদ্ধ জিকিবই লাগিব। অসমলৈ আগবাঢ়ি যাবই লাগিব। যুদ্ধ কৰা, যুদ্ধ কৰা - প্ৰাণপণে - শত্ৰুক ধ্বংস কৰা। আগবাঢ়া। জয় হিন্দ - জয় হিন্দ - জয় হিন্দ।” - (লভিতা, পৃ. ৫৭) শেষত গোৰা সৈন্যৰ বন্দুকৰ গুলিত লভিতাৰ মৃত্যু হয়। কিন্তু লভিতাই মৃত্যুৰ আগমুহূৰ্তত কপালত দেশৰ মাটিৰ তিলক আৰু অসমৰ সুৰদী সুৰীয়া নাম শূনি মৃত্যুক আকোঁৱালি লৈছে। দেখা যায় যে নাটখনিৰ আৰম্ভণিৰ পৰা শেষলৈকে সত্য আৰু আদৰ্শৰ কাৰণে কোনো কথাত আপোচ কৰিব নিবিচৰা লভিতা এগৰাকী বিপ্লবী সত্তাৰ সাহসী নাৰী। দেশৰ হকে প্ৰাণ আছতি দিবলৈ কুণ্ঠাবোধ নকৰা জাতীয়বোধ সম্পন্ন এগৰাকী সঁচা অৰ্থত স্বদেশ প্ৰেমিক। গতিকে লভিতা হ'ল জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰীৰ প্ৰতিবাদী সত্তাৰ এক মুক্ত প্ৰকাশ।

উপসংহাৰ

আলোচনাৰ অন্তত ক'ব পাৰি যে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ চিত্ৰলেখা সুন্দৰ চেতনাজনিত এক শিল্পীসত্তা। নিজৰ ব্যক্তিগত সুখতকৈ আনৰ জীৱনৰ মাধুৰ্য প্ৰদানতে যাৰ জীৱন উৎসৰ্গিত। আনহাতে শেৱালী, কাঞ্চনমতী, ৰূপালীম আদিৰ দৰে নাৰীসকল ত্যাগৰ মহত্বৰে মহীয়ান হ'লেও সমাজৰ দাসত্বৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰা একোগৰাকী নাৰী। সেয়ে কাঞ্চনমতীৰ দৰে নাৰীয়ে সমাজৰ ৰীতিৰ বিৰুদ্ধে মুক্ত কণ্ঠে ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিলেও সমাজত নিজৰ স্থিতি বজাই ৰাখিব নোৱাৰিলে। জ্যোতিপ্ৰসাদে কাঞ্চনমতী আৰু ইতিভেনৰ মাজেৰে অন্যায়েৰ বিৰুদ্ধে ক্ষীণ বিৰোধগাৰ প্ৰকাশ কৰিলেও চৰিত্ৰ দুটি মুক্ত প্ৰতিবাদী নাৰী কণ্ঠলৈ উত্তৰণ নঘটিল। লভিতাত জ্যোতিপ্ৰসাদৰ এই প্ৰচেষ্টাই পূৰ্ণতা পালে। সত্য, আদৰ্শ, ন্যায়েৰ হকে প্ৰতিবাদ কৰা লভিতা এটি মুক্ত নাৰী কণ্ঠলৈ পৰ্যৱসিত হ'ল। দেশৰ হকে প্ৰাণ আছতি দিয়া লভিতাই শেষ মুহূৰ্তলৈকে সমাজত নাৰীসত্তাৰ উপস্থিতিৰ প্ৰমাণ দি গ'ল। গতিকে শোণিত কুঁৱৰীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি লভিতালৈকে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ নাটকত নাৰীৰ যি অৱস্থিতি অংকণ কৰিছে সেয়া ক্ৰমে বিকাশ ঘটি ঘটি লভিতাত পূৰ্ণতা পাইছে।

প্ৰসংগসূত্ৰ

^১ মহেন্দ্ৰ বৰা, 'নাট্যশিল্পী জ্যোতিপ্ৰসাদ', ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদ, সম্পা. বীৰেন্দ্ৰনাথ দত্ত, পৃ. ১৩৯

^২ প্ৰহ্লাদ কুমাৰ বৰুৱা, জ্যোতিমনীষা, পৃ. ১২৯

^৩ প্ৰহ্লাদ কুমাৰ বৰুৱা, উল্লিখিত, পৃ. ১৩৭

সহায়ক গ্ৰন্থপঞ্জী

আগৰৱালা জ্যোতিপ্ৰসাদ : শোণিত কুঁৱৰী, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, পঞ্চম সংস্ক. ২০০১

— : কাৰেঙৰ লিগিৰী, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, তৃতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯৪

— : লভিতা, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, তৃতীয় সংস্ক. ২০০৬

— : ৰূপালীম, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, একাদশ সংস্ক. ২০১২

দত্ত, বীৰেন্দ্ৰ নাথ(সম্পা.): ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদ, অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ২০০০

বৰুৱা, প্ৰহ্লাদ কুমাৰ : জ্যোতিমনীষা, বনলতা, ডিব্ৰুগড়, তৃতীয় প্ৰকাশ, ২০০৩

বৰুৱা, ভবেন : প্ৰসংগ জ্যোতিপ্ৰসাদ, বনলতা, ডিব্ৰুগড়, দ্বিতীয় পৰিৱৰ্তিত সংস্ক. ২০১২